

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

QARAQALPAQ TILINDEGI NEKRONIMLER

G.J. Mambetova,

*Ájiniyaz atındaǵı NMPI Gumanitar hám
jámiyetlik pánlerdi aralıqtan oqıtıw
kafedrası docent doc. w.w.a.*

Annotaciya: *Qaraqalpaq tilinde nekronimler leksikamızdın belgili bólegin quraydı, nekropollar, ulıwma nekrotoponim obyektler tilde jasaw ómir súriw qásiyetine iye. Maqalada qaraqalpaq tilindegi nekronimler hám olardıń qollanıwı haqqında ayılǵan.*

Tayanış sózler: *Túrkiy tiller, onomastika, toponimler, nekronimler, nekrotoponim obyektler.*

Adam ómiri dawamında qanday da qonısta, mákanda tuwıladı, ónıp-ósedı, jasaydı. Jasaw orınları túrli atamalar menen atalıp, olar ulıwmalıq atamada toponimler tarawında úyreniledi. Sonlıqtan, adam balasınıń pútkil ómir súriwi dawamındaǵı jasaw ornı hám dúnyadan ótkennen keyingi denesi qoyılǵan orın ataması da hár túrli atamalar menen atalıp, bul toponimlik birlik nekronimler bolıp esaplanadı. Tuwılıw bar eken, demek ólim de haq. Solay eken, qaraqalpaq tilindegi nekronimler de usı til leksikasınıń belgili bólegin quraydı hám izertleniwi tiyis máselelerden biri dep esaplaymız.

Házirgi til iliminde, sonıń ishinde lingvokulturologiyada jámiyet rawajlanıwı barısında simvollar áste-aqırınlıq penen turaqlı qollanıwı nátiyjesinde olardıń stereotip dárejesine kóteriliwi haqqındaǵı pikirler orın alǵan. Usınday stereotipler qatarına reńlerdi túsiniw, onı sáwlelendiriw, simbolizaciya etiw kónlikpeleri óz ózgesheliklerine iye bolıp keledi.

N.V. Podolskayanıń onomastikalıq terminologiya sózliginde zamanagóy ilimde qollanılatuǵın 800 ge jaqın tiykarǵı onomastikalıq atamalar berilgen. Biraq, insaniyat ásirler dawamında itibarǵa alınbaǵan nárselerdi oylap tabıwı nátiyjesinde payda bolatuǵın jańa túsiniqlerdi aylanısqa kirgiziw zárúrligi payda bolmaqta. Bul obyektler tariyxshılar, toponimistler, onomaologlar, geograflar ushın da úlken qızıǵıwshılıq oyatıp atır. Biz jerlew máresimleri hám ulıwma nekronim tarawı menen baylanıslı bolǵan nárselerdi aytıp ótpekshimiz. Nekronim-grekshe nekros «óli»+grekshe onoma, onyma «ism, at, atama»-mazarlar, áwliyeshilik, qoyımshılıqlardıń ataması: *Toqpaq ata qoyımshılıǵı, Payǵambar qızı qoyımshılıǵı, Sálmen iyshan qoyımshılıǵı, Shorsha hám t.b* (1.13).

Sonday-aq, nekropol (áyyemgi grek tilinde nekrolari, ólik + polis, qala). Sóziniń etimologiyası ayrıqsha obyektler toplamın (usı qalanıń bólimleri) kórsetedi, olardıń atamaları ózine say toponimlik birlikler bolıp esaplanadı. Kóplegen

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIWDIŃ INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

xalıqlardıń mádeniyatında, úrp-ádetinde óli menen baylanıs, bir tárepten ólgen adamnıń atın heshqashan tilge almaw túsiniledi. Tariyx iliminıń bir tarmaǵı sıpatında nekropol tarawı rawajlanbaǵan edi hám mámleket qorǵawı astındaǵı eski qábiristanlardan tek ǵana bir neshe obyektler qalǵan (Aleksandr Nevskiy Lavra, Piskarevskoye, Novodevichiy, Sevastopoldıń arqa tárepindegi teńiz flotı, Kochaki jaqınındaǵı Yasnaya Polyana). Rossiyanıń tariyxıy áhmiyetine iye qábiristanları ashınarlı táǵdirge dus keldi, olardıń hár biri nekropolge, yaǵnıy izertlew ornına, muzeylestiriwge arızıtuǵın ekskursiya obyektine aylanıwı múmkin edi. Basqa pán tarawları kibi onomastikanıń da rawajlanıwı dawam etpekte. Sonday-aq, nekronim, nekropol kibi tarawdıń payda bolıwı hám Rossiyada tabaqalanıwdıń kúsheyiwı menen joqarıda aytıp ótilgen ilimler aralıq baylanıstı ornatiw maqsetke muwapıq boladı. Joqarıda aytıp ótilgen sebeplerge kóre, toponimikalıq atamalar arasında qábiristanlar, shirkew háwlileri hám monastır jerleri kibi kózge kórinbeytuǵın, biraq kelip shıǵıwı, áhmiyeti júdá xarakterli obyektler ushın arnawlı belgiler, ayrıqsha, bólek ibadatxanalar, qábirler, kenotaflar hám pánjereler bolmaǵan. Shıǵarılǵan maqalalarda usı obyektlerdiń barlıǵı óz atamalarınıń ulıwmalıq táriplerine kiredi, olar jaylasıwı hám tillik qabıǵınan, sonday-aq bazı bir ulıwmalıqqa qaramay semantikadaǵı ajırılıwları ápiwayı toponimler bolıp tabıladı. Obyektlerdiń atamaları (qábiristanlar, áwliyeler, meyitler t.b.) toponimler bolǵanı menen olar eki uǵımdı qamtıytuǵın arnawlı terminge zárúrlık sezedi: geografıyalıq obyekt hám usı obyektin semantikasi. Sonıń menen birge, atama bir tematikaǵa birlestirilgen hár qanday obyektlerdi óz ishine aladı. Bunda bizge eń jaqsı variant grekshe necros + topos + onoma (ólik + jay + isim) sózinen payda bolǵan *Necrotoponim* degen sóz kerek boladı. Nekronim sóziniń maǵanası júdá keń mánisti bildiredi. Nekronimler astında tanatologiyalıq yamasa tanalogiyalıq temalar menen baylanıslı bolǵan hár qanday atamalardı túsiniw múmkin. Qábir taslarınıń, qulpı taslardıń túrleri dep atalatuǵın, yaǵnıy qulpı tas mádeniyatı estelikleriniń nekrodalalıq klassifikaciyada jıyınalǵan arnawlı atamaları kólemi menen atqaratuǵın xızmeti jaǵınan geografıyalıq obyektlerge jatpaǵanlıqtan nekrotoponim emes, nekronimler bolıp tabıladı.

Nekrotoponimlerdi tek tikkeley jerlew menen ǵana emes, sonıń menen birge ırım-tıyımlar, úrp-ádetler menen nekropoldı izertlew menen tikkeley baylanıslı gez kelgen basqa processler menen baylanıslı geografıyalıq obyektler atamalarınıń keń sheńberi dep túsiniw kerek.

Nekrotoponimler- bul atamalar:

1. Jumıs islep turǵan qalalıq hám awıllıq qábiristanlar.

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

2. Eski (islemeytuǵın) qalalıq hám awıllıq qábiristanlar.
3. Nekropollar, panteonlar, estelik qábirleri.
4. Jerlew orınları bar ibadatxanalar.
5. Monastırılıq hám shirkew xojalıqları, sonday-aq óli jerlenetuǵın aymaqlar.
6. Jeke estelik buyumları, sonıń ishinde:

a) jeke jerlengenler;

b) shańaraq;

v) ulıwmalıq qábirler, meyitler.

7. Estelik belgileri hám epigrafikalıq taxtalar, sonıń ishinde:

a) rásmiy memoriallıq taxtalar;

b) jollarda óz-ózinen payda bolatuǵın jasalma qábir tasları, negizinen, jol-transport hádiyselerinde qaytı bolǵanlarǵa baǵıshlangan taslar.

Sonday etip, estelikler, marhumlar estelikleri, krematoriya binaları, sonday-aq, shirkewler, shirkew sinagogaları, monastırlar, ibadatxana binaları, shirkew ibadatxanaları hám basqa ibadatxanalardıń atamaları álleqashan basqa atamalar menen belgilengen olar nekrotoponimler qatarına jatpaydı.

Nekrotoponimler toparların bólek tallap kóreyik:

Rossiyadaǵı qábiristanlardıń atamaların eki túrge bóliw múmkin: eń eski hám eń jańa. Eń eskileri ortalıqta yamasa qábirstan jainıda jaylasqan ibadatxananıń atı nenen baylanıslı bolǵan shirkewden shıqqanlar. Ekinshi túri - oykonimmen jasalǵan atamalar (yaǵnıy geografıyalıq territoriya). Buǵan jergilikli hám shet elli qánigelerdiń miynetleri arnalǵan. XX ásirdiń ekinshi yarımında moskvalıqlar shirkew toponimikası menen kóbirek aylanıstı.

Nekropoldıń qábiristannan ayırmashılıǵı sonday, ol muzeylestiriw yaki ásirese, qunlı qábirlerdi mámleket qorǵawına alıw menen ajralıp turadı. Panteon sóziniń mánisi «kórnekli ǵayratkerlerdiń meyiti saqlanatuǵın monumental imarat» dep ataladı (áyyemgi grek panteonınan, barlıq qudaylarǵa arnalǵan orın). Rossiyada ataqlı adamlardı jerlew máresimleri kóbinese, kriptlerde jasalǵan, biraq panteonlardan keń paydalanbaǵan. Solay etip, bul atama jiyi qollanılmaydı. Úlken jámiyetlik qábirler de panteonlarǵa tiyisli emes, óytkeni keyingisi belgili, ataqlı adamlardıń qábirleriniń toplamın názerde tutadı, al atı-jóni joqları jámiyetlik qábirlerge kómilgen.

Kópshilik qábiristanlarda sırtqı kórinisi (bezewleriniń sán-saltanatlı, qımbat bahalı material hám basqa) qalǵanlar arasında sezilerli dárejede ajralıp turatuǵın estelikler bar (2.14.).

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Nekronim - bul at ólgen adamǵa baǵıshlaw. Sonın menen ólgen adamǵa estelik. Adam ólgen menen onıń atı heshqashan ólmeydi. Ata-analar jiyi ózleriniń balaların ólgen tuwısqanlarınıń atın qoyadı, sebebi onıń atı estelik bolıp máńgi jasaydı dep oylaydı.

Ashkenazi evrey mádeniyatında qaytı bolǵan adamnıń atın húrmetlew ushın balaǵa qaytı bolǵan jaqın adamnıń atın qoyıw dástúri bar. Kóbinese, bala óz ana tilindegi isimdi emes (mısalı inglis tilindegi) ivritshe atın atamaydı.

Yaponiyada buddist shańaraqlar, ádette, ibadatxanaǵa sadaqa beriw ushın buddist dini xızmetkerinen qaytı bolǵan qaytı bolǵan jaqın ushın Kaymi dep atalǵan nekronimdi aladı. Usınnan keyin nekronim dástúr boyınsha taqwadarlıq belgisi sıpatında ólilerdi shaqırdı. Burın bul atama kóbinese, qulpı taslarǵa jazılatuǵın jalǵız at bolǵan, degen menen bul at qosımsha nekronim bolıwı jiyi ushırasadı.

Assiriya menen va Vaviloniyada marhumnıń isimleri hám shaxsın saqlap qalıw ushın balalarǵa kóbinese, jalǵan isimler, qaytı bolǵan shańaraq aǵzalarınıń nekronimleri berilgen.

Tilimizde nekronimlerdiń bir qatarı sol orınnıń payda bolıwında belgili áhmiyetke iye bolǵan insanlar, yaki olardıń denesiniń sol orınǵa jerleniwi menen baylanıslı bolsa (Ázler baba, Pirim iyshan, Yusup iyshan, Írza baba hám t.b), al ayırımları sol nekronimniń geografıyalıq jaylasıwı, qanday da obyektke jaqın jaylasıwı, sol aymaqqa jaqın jerde belgili adamlardıń jasap ótkenligine qatnası hám basqa da kóplegen faktorlarǵa baylanısı arqalı da atalıwı múmkin (Shorsha, Quwsırıq, Nazlımıxan sulıw hám t.b)

Qaraqalpaq tilinde nekronimler leksikamızdıń belgili bólegin quraydı, nekropollar, ulıwma nekrotoponim obyektler Qaraqalpaqstan respublikasında gidronim hám oronimler sıyaqlı óz qollanıwı, tilde jasaw ómir súriw qásiyetine iye. Demek, basqa da til birlikleri sıyaqlı qaraqalpaq tilindegi nekronimler de izertleniwi tiyis máselelerden.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Пахратдинов Қ. Ономастикалық терминлери сөзлиги. Нөкис, «Qaraqalpaqstan». - Б.13.
2. Майоров М.В. Некронимы и некротопонимы - предлагаемые элементы ономастической системы. - 2008. - С.14.
3. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. Нөкис. 2015. - Б.132.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 27-42-томлар. Нөкис. «Илим». 2015.